

УДК 81'322.6:165.194

Віталій Кононенко

ЛОГОЕПІСТЕМА ГЛУПОТА: ЛІНГВОКОГНІТИВНИЙ ВИМІР

У статті розглянуто логоепістемічні чинники поняттєво-сміслового виміру концептосфери *глупота*. З лінгвокогнітивних позицій окреслений набір словесного вираження значень 'дурний', 'дурень', 'дурниця'. Представлена амплітуда коливань у характеристиці осіб із розумовою недолугістю. Визначено, що суб'єкт і об'єкти критики нерозумних дій і вчинків у процесах спілкування набувають неоднозначних позитивних і негативних оцінок.

Ключові слова: логоепістема, оцінка, смисл, мовомислення, глупота, об'єкт критики, суб'єкт критики, мовленнєва ситуація.

Концептуалізація характерологічних якостей особистості в їхніх когнітологічних, аксіологічних і психосоматичних вимірах із проекцією на мовні форми вираження відкриває перспективи осмислення властивостей людини в її ментальному стані, індивідуалізованій свідомості. Визначення особистості щодо її природних залежностей, притаманних їй поведінкових стереотипів, способу мислення передбачає виділення поняттєво-семантичних полів, що включають епістемічну кваліфікацію сутності людини як такої, її соціокультурного статусу, участі в мовній, духовно-практичній, виробничій діяльності, у взаємозв'язках із життєвим світом тощо [ФЕС, 201–202].

Критична спрямованість оцінних орієнтирів у системі «людина в її відношенні до себе подібних» [7, 718] є наслідком когнітивних процесів, досвіду спілкування, мовомислення як процесу тощо. За таким баченням суб'єкт критики входить у ситуації, в яких переймає функції знання наявних в об'єкті оцінювання тих чи тих рис і якостей, незалежно від того, чи має цей суб'єкт фактичне право на таке твердження [9, 18]. На ґрунті логоепістемічного підходу виокремлюються знання, що їх передає мовна одиниця, відкриваються можливості висловлювати судження щодо наявності в особі певних рис вдачі, розумових здібностей, компетенцій і вмій.

Схильність до кепкування, негативного оцінювання при спостереженні дій і вчинків осіб, особливо за умов припущення об'єктами критики невинуватих помилок, прийняття незважених рішень, незалежно від об'єктивних чинників, що призвели до таких наслідків, відповідає ментальній діяльності мовця в її лінгвокогнітивній іпостасі. Свідомості українців, як свідчать етнопсихологи [див.: 8, 17–19], властиве сприйняття поведінки людей з гумористичним відчуттям, насмішквате ставлення до виявів незваженості, некоректності, що нерідко позначається на взаєминах у колективі, родинному колі, соціумі загалом. Серед від'ємних властивостей людини, що знаходять багатовекторну кваліфікацію в соціальній сфері, провідне місце належить розумовій недорозвинутості, недолугості як вадам, добре помітним, прийнятним оточенням або, принаймні, таким, які відповідають справедливій чи несправедливій оцінці, що її висловлює з цього приводу мовець.

Українська мова опрацювала численні позначення для кваліфікації осіб, які мають обмежені дійсно або названі такими розумові здібності, виявляють недалекоглядність, некритичність думки; часом у таких випад-

ках ідеться про розумово відсталих за народженням, часом про людей, які випадково припустилися окремих незважених дій. Отож ступінь розумової невідповідності може бути різним: від природної дефектності, що не має викликати спроб глузувати, ображати, до розумової невідповідності внаслідок помилкових дій, упертості, безкомпромісності поведінки; пор.: *Це поміж людьми Цвичок дурний, а довідки із психушки у нього нема* (М. Матіос) (персонаж розумово відсталий, але його таким не визнано). Розумова недолугість може бути позначена в соціокультурному середовищі або безпідставно декларована через неприязні відносини, але за будь-яких обставин називання *дурний* сприймається як образа, що, з позицій об'єкта оцінки, зазвичай не має об'єктивних підстав. Кваліфікацію людини як *дурня* – незалежно від справедливості чи несправедливості такого «вердикту» – мовець здійснює через серію найменувань – слів і сполучень, котрі характеризуються градацією оцінності.

Прикметна розширена або звужена протяжність синонімічного ряду на позначення *дурня*, що їх репрезентують словники. Скажімо, ССУМ включає в семантичне поле широкий набір позначень різної оцінності, включно із залученням слів згрубілих, лайливих, просторічних: *дурень, дурний, тупиця* розм., *тупак* розм., *недотепа* розм., *нетяма* розм., *недоумок* розм., *недоум* розм., *дурило* розм., *дурник* розм., *дурнило* розм., *туман* розм., *кеп* розм., *товкач* розм., *просторіка* розм., *йолоп* лайл., *бевзень* лайл., *бевзь* лайл., *ідіот* лайл., *кретин* лайл., *бовдус* лайл., *блазень* лайл., *бовван* лайл., *бовтня* лайл., *бовбешка* лайл., *бовбеха* лайл., *надолобень* лайл., *дундук* лайл., *баран* лайл., *осел* лайл., *шелеса* лайл., *гевал* діал., *дурандас* діал., *дурбан* діал., *дурбас* діал., *дурбило* діал., *штурпак* діал., *легейда* діал. [ССУМ, т.1, 477].

Вочевидь, у наведений ряд включено слова, неоднорідні за своїм функціонально-смісловим навантаженням: поряд із назвами, що кваліфікують людину невисокого розуму, в нього ввійшла лайка, що далеко не завжди характеризує людину з розумового боку; скажімо, образливі слова на кшталт *йолоп, кретин, ідіот, бовдур* можуть бути вираженням швидше негативного ставлення до особи, ніж кваліфікацією її розумових здібностей; назви *баран, осел* можуть говорити про вперту, неслухняну, а не розумово відсталу людину і т. д. Порівняймо обігрування найменувань *барани й вівці* на позначення свійських тварин і водночас *людей*, що дорівнюють *вівцям*, зрештою, *Барана* як недалекогоглядного керманіча:

Стадом ідемо гуртом
 Отарою за *баранами*
 Це ми повстаємо зі стада
 Стаємо людьми з *овець*
 Але ще надіємося на кожного *Барана* (І. Драч).

Називання тварин *дурними* доволі умовно, під цю характеристику підпадає образне сприйняття свійських тварин, що своєю поведінкою (впертістю, неслухняністю, неповороткістю тощо) підпадають під таке визначення. У байках, казках, гуморесках під *дурними* тваринами відтворено образи людей недалекогоглядних, нерозумних, що діють усупереч здоровому глузду. Порівняйте: – *Сова має нам царювати?.. Оте головате оудало, ота криводзьоба просторіка* (І. Франко).

Більш обмежену групу слів на позначення *дурня* наводить словник С. Караванського, передбачаючи негативну оцінку розумових можли-

востей людини: *дурень, йолоп, бевза, бовдур, блазень, глупак, бельбас, кеп, недоумок, телепень; дурник, дурило, дурбило, дурбас, дуринда, дурило, набитий дурень* [ПССУМ, 101]. Привертає увагу той факт, що значна частина наведених синонімів (8 із 17) мають спільний корень *дур-*, що передає вияви невисокого розуму: *дурисвіт, дурити, дурійка, дурість, дуріти, дурний, дурниця, дурний*; пор.: *дур*, розм. Безглузді примхи, капризи та ін. [СУМ, т. 2, 437].

Розвинутий синонімічний ряд репрезентує прикметникова форма *дурний*; особливість цих позначень у їх здатності субстантивуватися, ставати еквівалентом іменників *дурень, дурник* і под. (у ССУМ до складу такого ряду входить 33 означення, за ПССУМ – 29). Прикметні серед синонімів до слова *дурний* складні утворення (*дурноголовий* розм., *пустоголовий* розм., *твердоголовий* розм., *тупоголовий* розм., *дубоголовий* розм., *дурнолобий* розм., *пустолобий* розм., *туполобий* розм., *міднолобий* розм. з кореневими від *голова, лоб* і першою частиною зі значенням від'ємності *дурно-, пусто-, твердо-, тупо-, дубо-, мідно-*); сюди ж входять слова на *-уватий* з образливим значенням 'носій знижених розумових здібностей': *пришелепуватий* вульг., *пришелепкуватий* вульг., *прителепкуватий* вульг., *дурнуватий* розм., *недоумкуватий* розм. та ін.; дещо окрему позицію займає утворення *макоцвітний* діал., в основі якого – метафоричне осмислення вислову *мак цвіте* (мак – 'пустоцвіт'). Словники включають у ряди цих означень фразеологізовані вислови *несповна розуму* [ССУМ, 478], *дурний і вуха холодні, не всі дома у кого, дурний, аж світиться, дурний як пень* [ПССУМ, 101]. На межі входження в ряд до слова *дурний* контекстуальні означення *непередбачуваний, наївний, випадковий, сліпий, заблуканий, пустий* [ПССУМ].

Синонімічні ряди можуть бути доповнені низкою позначень *глупоти* за рахунок висловів, що більшою чи меншою мірою фразеологізувалися; їх основне призначення – передати різну (частіше посилену) ступінь розумової обмеженості; таке вживання зазвичай має на меті висміяти, а то й образити людину «несповна розуму». До цих висловів віднесено численні утворення з порівнянням на кшталт *дурний, як ступа* (вочевидь, із натяком на те, що *ступа* – великого розміру, але порожня). Порівняймо, наприклад, вислови зі збірників діалектного мовлення: *дурна, як корова; дурний, як бота волоська; дурний, як пень; дурний, як плита; дурний, як теле; дурний, як турок; дурний, як фасоле; дурний, як цап; дурний, як чіп; дурний, як чьобіт* [1, 246–247]; *дурний, як сало без хліба; дурний, як сто тудів диму* [6, 253].

Факт народного тлумачення *глупоти* через систему порівнянь засвідчує схильність думки до пошуків яскравих образів, засобів, як дошкульніше висміяти недолугість людей обмеженого розуму, відтак опосередковано передає повагу до розумних, кмітливих, метикуватих. З іншого боку, в предметних порівняннях відбилися народні уявлення щодо поняттєвих основ таких уподібнень. Скажімо, зрозумілими є підстави для порівняння *дурного* з *турком*: мовлення турка не приступне, отож він і нагадує *дурного*. Можна пояснити смислові мотиви порівняння з твердими предметами (*пень, плита, чіп, чобіт* і под.); уподібнення зі свійськими тваринами пов'язані з оцінкою їхньої «кмітливості» (*корова, теля, цап*); на асоціаціях ґрунтуються посилення на деякі сільськогосподарські продукти (*ботва, фасоль*). Насмішкувати порівняння *дурний, як сало без хліба; дур-*

ний, як *сто пудів диму*, є продуктом народної творчості. Набір порівняльних зворотів зі стрижневим словом *дурний* зазвичай передає конотації образи, висміювання носіїв «нерозумної голови».

Прикметні спроби навести власні назви розумово невправних осіб: таким шляхом можна попередньо позначити носія недолугості, нерозумної поведінки, що має знайти підтвердження в наступному викладі; водночас можна штучно завести читача в оману, спростувавши справедливість називання людини *дурнем*. Скажімо, в «Казці про Дурило» В. Симоненка діють *дурні* – *дурний* селянин Петро, *дурні* пузаті, Петрів син – *Дурило*, котрому випадає шлях від недоумкуватого хлопця (*Дурило, звичайно, розвішує вуха, / Дурило аж рота роззявив та слуха*) до людини, що усвідомила: немає ріднішого від батькової хати [4, 270–272]: *Озирнувся Дурило – / дивиться: / гори вогнем опалило, / і кривава ріка змеженіла, / а там, за рікою, на тихій Зеленій горі, / біліє батькова хата ...*; отож *Дурило* – той, кому вистачило розуму позбутися засліплення, перестати бути *дурнем*.

Поняття *дурний* може «прив'язуватися» до власних імен, у яких гіпотетично міститься сема 'недалекий, нерозумний'; набір таких називань чоловіків і жінок в українському мовному просторі порівняно неширокий, однак деякі з них закріпилися в народній свідомості саме на позначення глупоти. За твердженням Є. Отіна, ім'ям *Гапка* позначають неосвічену, недалеко, непривабливу жінку (автор посилається на текст Г. Квітки-Основ'яненка) [СКСИ, 25]. Використання власних імен із супроводом *дурний* закріпилося, зокрема, в текстах байок, інших сатиричних творів.

Звернімося для прикладу до тексту байки Л. Глібова «Охрімова свита», де діє *дурний* *Охрім*. Прикметно, що герой байки уважав себе розумним, а тих, хто з нього сміються, недолугими: *Нехай, дурні, собі пустують: / У них, видно, жуки в голові* (фразеологічний вислів – теж позначення *дурного*); пор. остаточний «вирок»: *Дурний, дурний, а на йому свитина, / Неначе той німецький кептанець!* (алюзія з приводу того, що й німці начебто недалеко відійшли від недоумкуватого Охріма).

Зрештою, можливими заміниками прямої номінації *дурень* стає перенесення назв предметних понять за їхнім розміром, формою, призначенням як метонімічного засобу на найменування людей невисокого розуму. Порівняймо: – *Ви, кендюхи з шаблями! Кендюхи і тільки! А я вам даю ідею! Динаміт духовності даю!* (О. Гончар); пор.: *кендюх* 'про вайлувату людину' [СУМ, т. 4, 140]; в нашому контексті це визначення тупих, обмежених людей.

На позначення дій нерозумних, придуркуватих осіб вироблено серію фразем зі стрижневим компонентом *дурний, дурень, дурити, дурниця*, кожен із цих висловів відбиває відповідну ситуацію: *дурне плести* 'говорити щось нерозумне, базікати' – про того, хто в розмові припускається *дурниць*; *дурня зваляти* 'прикинутися дурним, не бажати працювати' – про того, хто хитрує, виявляючи свою недоумкуватість; *дурити голову* 'заморочувати голову комусь' – про людину, що прагне ошукати когось, про того, хто вдається в розмові до хитрощів; *дурницю правити* 'говорити нісенітницю' – про людину недалеко, невеликого розуму; усі ці стійкі звороти містять негативну характеристику. Порівняймо: *С п и ч к о в с ь к и й. Три рази з гори зривався, Алтайський хребет брав, а тепер непотрібний. М а л ь в а н о в ... Та не дури голову – поїдеш!* (І. Кочерга). Перший персонаж наводить підстави, щоб не виконати доручення, другий – у нака-

зовій формі примушує його їхати на завдання, виявляючи водночас зневагу до співрозмовника (*не дури голову*); негативна характеристика закріплюється за другим персонажем.

Фразема *пошитися в дурні* 'дати себе ошукати, обдурити' зазвичай вживається на позначення того, хто відчув на собі вплив ошуканця; вислів містить визнання того, що когось (тебе або іншого) надурили, зробили дурним. Такий висновок засвідчує, по-перше, що усвідомити когось (або мовця) ошуканим аж ніяк не означає бути недоумковатим; по-друге, що ошуканий здебільшого відчуває роздратування з приводу стану, в якому хтось (або й сам) опинився, по-третє, що, відчувши чийсь дії, спрямовані на обдурювання, мовець різко засуджує їх. Для прикладу, у тексті К у к с а [до Дранка]: (Тихо). *Пошилися в дурні обоє, треба вже мовчати* (М. Кропивницький) зафіксований факт обдурення персонажів, котрі запізно зрозуміли це, але змінити ситуацію вже не можуть, тому й змушені мовчати. У висловленні *Єгор ... хотів був замовкнути, щоб не пошитись у дурні й не стати посміховищем, та притаманна впертість взяла гору* (О. Довженко) відтворена ситуація, в якій герой передбачає можливість бути обдуреним, стати смішним в очах присутніх, однак діє собі на шкоду (за таких умов можливі два наслідки: або ризикне й не стане ошуканим, або внаслідок своїх незважених дій стане посміховиськом).

Дія, спрямована на ошукування когось, може бути лише передбаченою, але такою, яка не досягла бажаного кимось результату; виникає ситуація, коли ошукуваний або інші особи попередили можливість надурити когось (або себе). При такому варіанті розвитку дії йдеться або про «кмітливість» самого ошукуваного, або про участь третьої особи, котра не дозволила когось ошукати; такий наслідок пов'язаний із певними життєвими обставинами, які, з одного боку, примусили когось прагнути надурити, з другого, перешкодили ошуканню. Скажімо, сказати про людину *дурне теля* (щодо молодої людини) означає 'засудити за незважені дії, що мали від'ємний наслідок'; *носитья, як дурень з тисаною торбою* 'про того, хто піклується про те, чого не треба робити'; *хоч дурний, та хитрий* 'осуд людини, яка прагне схитрувати'; *нема дурних* 'прагнення не припустити, щоб тебе ошукали'; здебільшого це вияви недоречних дій, а не глупоти. Наведемо приклад: у тексті байки М. Годованця розповідь про те, як «порядкує над кури Лисиця», супроводжується гумористичним супроводом: *Щоночі дуже щось кричали кури, / Та ... кажуть, кури-дури* (зрозуміло, що кури кричать не тому, що дурні). Порівняйте прислів'я, в яких зафіксовано різке засудження дій, поведінки дурних; пор.: *За дурною головою і ногам нема спокою; Високий до неба, а дурний як не треба; Примусь дурня Богу молитися, так він і лоб розіб'є; Дурний думкою багатіє; Було б не кнути з Микити, бо Микита й сам кеп*.

Ступінь глупоти відбита в утвореннях від *дурний* за участю суфіксально-префіксальних засобів, при цьому амплітуда коливань позначень найдурніших, менш дурних і «дурненьких» доволі широка. Завдяки мовним похідним можна передати значення пом'якшеного ставлення до розумово обмеженого, часом виявляють себе конотації співчуття, навіть більше, визнання особи розумною, але такою, що, скажімо, припустилася помилок, отож викликає співчуття. Порівняймо: *Я п'ять років займався політикою / І став дурнішим у п'ять разів. / Простиртований злободенною пліткою, / Я ще й досі не протверезів* (І. Драч), де міститься оцінка

не стільки ліричного героя, скільки самої *політики*; разом із тим форма *дурніший* не характеризує розумово обмежену людину.

Порівняймо в зверненні хлопчика до тварини: – *Що, дурнесеньке, страшно? І їсти хочеш?* (М. Вінграновський), де форма *дурнесеньке* передає конотації співчуття, хоч не без натяку на те, що *теля* ще недосвідчене, не навчене (алюзія на зворот *дурне теля*). У тексті, де йдеться про залицяння хлопця до дівчини, визначення *дурненький* передає поблажливе ставлення до незграбного «кавалера», без натяку на його нерозумність:

Стрибаю вниз, сердито хапаю її за плечі і з розгону цілую в рипучу холодну хустку.

— *Навіщо ж ти ... аж за вухо, дурненький ... – видихає Соня і сміється якось покійно й лагідно* (Гр. Тютюнник).

У називанні людини за ознакою *дурний* виявляє себе чимало смислового розмаїття, додаткових конотацій; помітними стають градації в оцінюванні. Можливими стають ситуації, в яких особу названо *дурним* зі співчуття до вчинених нею дій, що можуть мати негативні наслідки. Порівняймо, для прикладу, текст, у якому підліток звинувачує наставника в непорядності:

— *Що?! – вигукнув Їгорко, схоплюючись на ноги. – Герой?!*

Рванувся до лінійки, вдарився головою об дошку і щосили закричав.

– *Ви ... Ви ... Чуєте ... Ви?!*

— *Цить, дурнику, цить! .. Ах ти ж біда ...* (Гр. Тютюнник) (звернення *дурнику* засвідчує співчуття).

У тексті – *Ось я скажу! У вихованні молоді помилочки були і є. Учитесь бовдур нікудишньо, а йому все рівно трієчки ставлять. Бо школа змагається з іншою школою – треба перемогти по успішності* (О. Коломієць) ім'ям *бовдур* названий не позбавлений розуму, лінивий, але недбалий учень, котрий користується невимогливістю вчителів.

Називання когось *дурним* може замінюватися менш дошкульними висловами. В таких випадках припустимі посилення на нерозумну голову, невеликий розум, але відсутні прямі звинувачення когось у глупості; пор.: – *Це у твого вовка голова не варить: загнав дядька Чепіжного в холодну воду по шию. Тепер хай тікає, куди очі бачать!* (М. Вінграновський) (кваліфікація *голова не варить* має на меті не стільки визнати звіра нерозумним, скільки пояснити, чому той має тікати).

Зрештою, оцінка, яка межує зі звинуваченням у нерозумних діях, може бути висловлена не прямолінійно, а завуальовано, принаймні пом'якшено; один із засобів такої характеристики – послатися на ситуацію, подібну до тієї, що склалася, що дає підстави не засуджувати присутніх. Розглянемо текст:

– *Треба глянути, чи на конях збруя справна, а то, може, назад тікати доведеться, – клопотався Охрім.*

– *Розумному – плач, а дурневі – радість, – скосив на нього очі Тимко* (Г. Тютюнник).

Перший персонаж (Охрім) висловлює надію на можливе повернення в рідне село після переселення; у відповідь чує, що таке відволікання уваги – ніщо інше, як вияв глупоти; прислів'я пом'якшує осуд. Не менш поширеними є ситуації, коли мовець у стані роздратування, гніву, обурення посилює експресію звинувачень у відсутності розуму; випробуваний засіб – нагнітання, повторення образ, коли засудження нерозумного

досягає найвищих ступенів невдоволення: – *Хомутовников – страхіття якась! Просто опудало, штурпак, і більше нічого!* (Олена Пчілка); – *Бевзні! Нікчемники! .. Тицьки головаті!* – *закричить на останку* (Панас Мирний).

Звинувачений у розумовій обмеженості – зазвичай людина, котра припустилася в своїх діях тих чи тих виявів недолугості, нерозсудливості або котра за своїм соціальним статусом, положенням серед громадськості може бути зарахована до нерозумних. Порівняймо: *Аслан дурний, бідолашний Аслан, чистій черевиків, що завжди вірив усім на слово, що, крім чистіння черевиків, взагалі більше в світі нічого не вмів, а в фінінспектора «розтисувався» прикладанням свого вузлуватого пальця, вмоченого в чорнило, не знав, чого слідчий від нього хоче* (І. Багрянний), де визначення *дурний* є, з одного боку, констатацією невисоких розумових здібностей персонажа, з другого, – вираженням співчуття до людини низького соціального стану.

У ситуаціях називання *дурним* об'єкт критики – той, кого визначають за ознаками його глупоти (незалежно від того, чи він дійсно є розумово обмеженим, чи йому лише приписують цю якість) – може бути присутнім чи відсутнім при негативній характеристиці. В першому випадку він зазвичай реагує на образу – заперечує проти визначення себе дурним, виправдовується; в другому, знаходячись «поза лаштунками», особа може реагувати на звинувачення лише з часом, скажімо, дізнавшись про негативну оцінку, знайти можливість заперечити ображалнику або, зрідка, своїми діями намагатися спростувати звинувачення в глупоті.

Позбутися найменування *дурного* людина прагне в будь-якій спосіб; у ситуаціях, коли їй закидають таку оцінку, вона шукає шляхи виправдання: наводить аргументи, щоб заперечити такий висновок; змінює свої дії, щоб переконати «обвинувача» в несправедливості його твердження; «виправданий» прийом – кинути виклик іншому, що саме той є *дурним*. За таких обставин постає питання, а чи йдеться про дійсно недоумкуваного, чи правдиве обвинувачення; найчастіше людина, що названа *дурним*, припустилася помилок, виявила недолугість у своїх діях, але це не дає підстав для образливого узагальнення. Привертає уваги прикметна в цьому сенсі фраза *нема дурних*, що вживається на позначення ситуації, в якій хтось не дає можливості себе обдурити, ошукати й висловлює своє обурення такою спробою. Наприклад: – *Нема дурних! Досить з мене й тих буряків, що вночі нечистий поплутав* (В.Кучер) (мовець обурюється з приводу того, що його прагнуть надурити, отож уважає себе розумним).

Водночас виникають ситуації, коли людина свідомо видає себе за *дурного*, вважаючи, що тим самим вона виявляє свій хист; в підсвідомості це прагнення зробити *дурним* інших. Так, фраза *клеїти дурня* передає значення хитрування, до якого вдається хтось, щоб виправдати свої дії. Наприклад, у висловленні – *Іди до печей. Там дурня не будеш клеїти* (М. Рудь) міститься попередження, що комусь не вдасться обдурити інших. Мовець сам себе називає *дурним*, *дурнем* як визнання власних нерозумних дій, усвідомлення того, що припустився помилок, наробив дурниць. Подібні висловлення зазвичай супроводжуються вираженням різнобічних емоцій (незадоволення, роздратування, гніву), часом це шкодування за втраченою можливістю, запізніле каяття.

Розглянемо приклади: *А я, дурний, не бачивши / Тебе, цяце, й разу, / Та й повірив тупорилим / Твоїм віршомазам* (Т. Шевченко); *«Певно, інші розумніші від мене. Їм вистачить раз прочитати та й уміють. А я йолоп і туман»* (Лесь Мартович). Перший приклад – не визнання своєї дурості, а висловлений жаль із приводу своєї довірливості, це засудження тих *тупорилих віршомазів*, що вводять в оману, розраховуючи на легковірних; другий приклад – висловлення суму з приводу своїх обмежених можливостей запам'ятовувати, це теж аж ніяк не визнання своєї глупоти; пор. висловлення каяття: *– Бо-м був дурний, злакомивси на поле, та й відьму взяв до хати* (В. Стефаник).

Інша ситуація, що передбачає прагнення мовця настрахати співрозмовника, а тому й визнання себе *дурним*, відбита в прикладі: *– Кажіть, бо я дурний – можу кріслом у голову запустити!* (М. Матіос) (тут алюзія на психічно неврівноважену людину, що не відповідає дійсному стану). Можливе називання *дурнем* того, котрий припустився дій, що можуть нанести шкоду; таке позначення передає конотації незадоволення, але не визнання особи розумово недосконалою; пор.: *Другою була Рома, яка, повторюючи без утину «дурень, дурень, який несосвітенний дурень, а якби в око», кинулась тамувати кров – спершу злощасним беретом, потім своєю хустинкою, а потім (так само поблідла Коля за кілька хвилин поспіла з аптечною всячиною) – шматками вати* (Ю. Андрухович); ... *скрушино думала вона в напівсні, поки цей дурень, дурень, дурень не перебив його* (Ю. Андрухович) (у першому прикладі переважають конотації обурення, в другому – поблажливості, кокетування).

Об'єктом звинувачення у недалекоглядності, нерозумності може виступати об'єднання людей, соціальна група, громада; за такої ситуації обвинувачені зазвичай характеризуються як носії глупоти внаслідок загальної відсталості, неосвіченості, малокультурності чи, скажімо, замкненості, пасивності, закритості тощо. Подібні закиди нерідко безпідставні, виходять за межі припустимого, можуть відбивати ксенофобські настрої тощо. Носій таких звинувачень характеризується як людина, що взяла на себе право судити інших, уважаючи себе вищим, незрівнянно розумнішим від них. Порівняймо: *– У нашому повіті немає жодної порядної людини. І розумних теж немає. Якись недоумки, кретини* (П. Кочура) (звинувачуючи інших у суцільній глупоті – *розумних немає, недоумки, кретини*, – мовець репрезентує себе як людину зухвалу, нестриману в словах, грубу, безцеремонну в оцінках).

Водночас набуває оцінних ознак суб'єкт критики, що бере на себе функцію визначати ступінь розумових здібностей іншого. Нерідко це особа різка, нестримана в своїх судженнях про інших, зверхня, яка бере на себе функцію кидати в очі іншому образливі визначення щодо його недалекодості, розумової обмеженості. Звичайно, можуть складатися ситуації, коли «поціновувач» змушений піддавати критиці чужу нерозсудливість, виявляючи свою відвертість, прямоту; часом обоє – і покритикований, і носій критичної думки – поводять себе доволі беззастережливо, в емоційному запалі звинувачують один одного; не виключено, що кожен із опонентів характеризує іншого як недалекоглядного, тим самим беручи на себе роль і суб'єкта, і об'єкта звинувачення.

Розглянемо типізовані ситуації. Порівняймо:

Ситник не йшов, дивився на воскову ліплена церкву.

– *А оце, князю? Викинути?*
 – *Дурний ти esi вельми, – спокійно мовив Ярослав.*
 – *Не подобається мені вельми отой ... Михайл, – пробурмотів Ситник. – Підозрілий він(П.Загребельний) (визнання Ситника дурним та ще й вельми не викликає в того спротиву, бо він відчуває себе підлеглим, тим паче що князь характеризує його в спокійній манері, роз'яснює, чому пропозиція нерозумна). Нагромадження засобів викриття нерозумної особи з боку обвинувачувача посилює прагнення мовця всіляко принизити об'єкт критики: – Чого їм тра від неї, нерозумної дівчини? Так, так, дурної та безголової, необачної дурени (О. Ільченко) (постає негативна характеристика несправедливого в своїх оцінках суб'єкта критики).*

Набір численних смислових нашарувань характерний для утворень на позначення *глупоти* як загальної властивості; таке визначення абстрактного поняття безвідносно щодо окреслення її реалізації у поведінці, діях тощо; це сумарна назва конкретних виявів безглуздя, узагальнена кваліфікація розумових здібностей особи і т. д. Характеристика глупоти, дурості як абстрактного поняття зазвичай ґрунтується на антитезі *мудрість – глупота* як крайніх точок виявлення людського розуму; пор.: *Немає друга понад мудрість, / Ні ворога над глупоту, / Так як нема любові в світі / Над матерню любов святу* (І. Франко), де протиставлення *мудрість – глупота* підтримане антиномічними позначеннями *друг – ворог, любов в світі – матерня любов*.

Поняття *дурний* метонімічним шляхом входить у доволі широке смислове поле на позначення нерозумних дій, ситуацій, у яких реалізуються вчинки людей недалеких, не здатних передбачити наслідки своєї поведінки, для характеристики явищ, у яких виявилися ознаки невправності, недоцільності, недбальства. Кваліфікація *дурний* щодо абстрактних предметів, обставинних супроводів, життєвих непорозумінь тощо ґрунтується на осмисленні тих чи тих невправних ситуацій, прагненні звернути увагу «розумних» на доцільність змін на краще. Розглянемо фрагмент віршового тексту:

*Дурна політика. Я знаю
 Її лисячого хвоста.
 Я наступив на хвіст той скраю.
 Дурна політика. Ніколи,
 Ніколи я не підхлібив.
 Мої приколи і проколи
 Вартіші всіх дурних лобів.
 Це пійло пив я. Повертаю.
 Не мій це хліб. Не тих умів.
 Дурна політика – картаю,
 Бо мудрої, мабуть, не вмів (І. Драч).*

Політика *дурна*, бо здійснюють її недалекоглядні політики, ті, кого поет називає *дурні лоби*, отож *дурна політика* – узагальнене визначення дій нерозумних діячів. Порівняймо позначення навколишньої дійсності як *дурної* через нерозумні дії людей: *Світе, світе, / Чому ти / Такий озонний – / Дуже тяжко дурний, / А це більш беззаконний?! (І. Драч); пор.: Рід увесь мовби пустився берега й поплив одчайдушно, зухвало в бурхливе пісенне море, десь до невідомої казкової землі, покинувши геть увесь цей дурний, жорстокий і безглуздий світ (І. Багряний).*

У дієслівних утвореннях *дурити*, *дуріти*, *здуріти*, *надурити* й подібних зберігається виразне нашарування згрубілості; мовець, що вдався до цих форм, зазвичай виявляє роздратування, незадоволення співрозмовником; вжиті мовцем щодо самого себе, ці позначення дій засвідчують схвильованість, ситуацію підвищених емоцій; пор.: – *То причини дурити незмірно вищих за тебе!* – *То причини дурити незмірно вищих за тебе!* (М. Соколян) (*дурити* інших ще не означає, що вони дурні й піддадуться обману); *Так хіба, як він панич, то йому і можна простих дівчат дурити, з ума зводити?* (Панас Мирний) (*дурити* в цьому контексті ‘прагнути збещестити дівчину’, що також не засвідчує нерозумність); пор. фраземи *дурити голову*, *дурити світом*, *дуріти з жиру* [СФУМ, 223] з виразною негативною оцінністю.

Позначення *дурниці* дає змогу відволіктися від вияву непродуманих дій, рішень і думок конкретних осіб, зробити узагальнення, висновок; разом із тим за цим найменуванням нерідко стоїть мовець, котрий абсолютизує своє судження про щось суттєве; постає питання, чи має в таких випадках оцінювач право на безапеляційну кваліфікацію; відтак слово стає засобом характеристики мовця. Порівняймо: *Інших не любив, думаючи, що то все дурниця, казки та й годі* (Б. Грінченко) (суб’єкт критичного аналізу постає як людина самовпевнена, але, вочевидь, сама невисокого розуму); – *Ми, вчені, вважаємо, що контакти з іншими цивілізаціями – несусвітня дурниця хоча б через те, що інших цивілізацій немає* (В. Заєць) (науковець має право вважати чиюсь гіпотезу нерозумною – *дурницею*, хоч тональність висловлення не викликає позитивного ставлення до мовця).

Широкий спектр логоепістемічних позначень розумової недосконалості, невміння діяти з позицій мислячої особистості відповідає характеристиці психосоматичної природи людини; водночас мовомислення являє численні переходи від глупоти до помилкових дій, незваженої поведінки. Мовленнєві ситуації репрезентують можливості варіювання в оцінюванні розумових здібностей; окреслюються образи не лише об’єкта, а й суб’єкта критики; конотативне навантаження на визначення розумових прорахунків відкриває перспективи систематизації його впливу на формування різнопланового дискурсу.

Література

1. Гуцульські світи: Лексикон / Наталія Хобзей, Оксана Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш ; відп. ред. Н. Хобзей. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип’якевича НАН України, 2013. – 663 с.
2. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури : монографія / С. Я. Єрмоленко. – К. : Ін-т української мови НАН України, 2009. – 352 с.
3. Кольцова Ю. И. Логоепистемы как ключевые слова фольклорной картины мира / Ю. И. Кольцова // Учёные записки Таврического нац. ун-та им. В. И. Вернадского. Серия «Филология. Социальные коммуникации». – Т. 24 (63), № 2, ч. 2. – Симферополь : Изд-во Таврического нац. ун-та, 2011. – С. 31-36.
4. Кононенко В. І. Концепти українського дискурсу : монографія / Віталій Кононенко. – К. ; Івано-Франківськ : Плай, 2004. – 248 с.
5. Кононенко В. І. Символи української мови : монографія / Віталій Кононенко. – 2-ге вид., доп. і перероб. – К. ; Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника. – 440 с.
6. Лексикон львівський поважно і на жарт / Наталія Хобзей, Ксеня Сімович, Тетяна Ястремська, Ганна Дидик-Меуш ; відп. ред. Н. Хобзей. – Вид. 2-ге, доп.

- і випр. – Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2012. – 852 с.
7. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры / Юрий Степанов. – Изд. 3-е, испр. и доп. – М. : Академ. Проект, 2004. – 992 с.
 8. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні: монографія / Дмитро Чижевський. – 2-ге вид. – Мюнхен : Український вільний ун-т, 1983. – 175 с.
 9. Шатуновский И. Б. Эпистемические глаголы: коммуникативная перспектива, презумпция, прагматика / И. Б. Шатуновский // Логический анализ языка: знание и мнение; отв. ред. Н. Д. Арутюнова. – М. : Наука, 1988. – С. 18-22.

Словники

10. ПССУМ – Караванський С. Практичний словник синонімів української мови / Святослав Караванський. – К. : Кобза, 1993. – 472 с.
11. СКСИ – Отин Е. С. Словарь коннотативных собственных имен / Е. С. Отин. – М. : А Темп, 2006. – 440 с.
12. ССУМ – Словник синонімів української мови / редкол. А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1. – 1026 с.
13. СУМ – Словник української мови / гол. редкол. І. К. Білодід. – К. : Наук. думка, 1971. – Т. 2. – 550 с.; К. : Наук. думка, 1973. – Т. 4. – 840 с.
14. СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / відп. ред. В. О. Винник. — К. : Наук. думка, 2003. – 1097 с.
15. ФЕС – Філософський енциклопедичний словник / гол. редкол. В. І. Шинкарук. – К. : Абрис, 2002. – 742 с.

The article deals with logo-epistemic factors of notional and sense dimension of conceptual sphere foolishness. The set of verbal expression of notions 'foolish', 'fool' is circumscribed from the linguacognitive standpoint. The range of fluctuations in the characteristics of people with mental inadequacy is represented. It is defined that subject and object of critics of foolish actions in the processes of communication are evaluated ambiguously positively or negatively.

Keywords: *logo-episteme, evaluation, sense, foolishness, object of critics, subject of critics, speech situation, language and thinking.*